

høy, og noen gjentakelser kunne også vært unngått. Formalia er stort sett på stell, når vi ser bort fra at enkelte tabeller med tall for markedsandeler i det norske dagligvaremarkedet mangler kildeangivelse. Slike detaljer endrer ikke det faktum at *Mellommannen* er et viktig tilskudd til den voksende litteraturen om norsk varehandels historie.

Tore Linné Eriksen

Sør-Afrikas historie. Førkoloniale samfunn, apartheid og frigjøring
Kristiansand: Portal forlag 2016,
181 s.

DOI: 10.18261/issn.1504-2944-2016-04-10

Av Randi Rønning Balsvik

Denne bokas sentrum er fenomenet apartheid, dette i verdenssammenheng unike rasistiske systemet som ble innført i 1948 i Sør-Afrika, i dag en stormakt i Afrika med en befolkning på rundt 50 millioner. Det hadde som mål å skille den ikke-hvite befolkningen fra den hvite, geografisk og på alle samfunnslivets områder, for å bevare hegemoniet til mindretallsbefolkningen. Den besto i hovedsak av etterkommere etter innvandrere fra Nederland fra 1652, kjent som «boere», og fra Storbritannia på 1800-tallet. Allmenn stemmerett var forbeholdt de europeiske etterkommerne, som dermed også hadde alle posisjonene i de styrende organene der kompromisser med de andre folkegruppene ønsker og behov kunne skyves til

side. Boka er imidlertid også en bred og nyansert befolkningsmessig, økonomisk og politisk framstilling av historien til den geografiske enheten som utgjør Sør-Afrika, der jordsmonn og klima gjennomgående får en uvanlig bred plass.

Først en liten introduksjon knyttet til forfatteren. Indignasjon og protester mot apartheid kom fra solidaritetsbevegelser over store deler av verden. I Norge begynte engasjementet tidlig på 1960-tallet, og i 1967 ble paraplyorganisasjonen Fellestrådet for det sørlige Afrika stiftet. Denne hadde som mål å informere om virkningen av apartheidpolitikken og være et knutepunkt for det store antallet norske aktivister og landsomfattende organisasjoner som engasjerte seg i motstanden mot apartheid. Forfatteren av denne boka, Tore Linné Eriksen, professor i utviklingsstudier ved Høgskolen i Oslo og Akershus, var fra begynnelsen helt sentral i Fellestrådets solidaritetsarbeid. Innenfor akademia ble den politiske venstresidas kritikk av vestlig imperialisme og maktutfoldelse styrket av de rystende inntrykkene fra USAs krigføring i Vietnam. Tore Linné Eriksen er uten tvil den norske historikeren som mest har brukt sin forskning, skribentvirksomhet og enorme arbeidskapasitet i framstillingen av og forståelse for den verden som langt senere enn Vesten kom i gang med det moderniserende teknologiske gjennombruddet og som dermed ble gjort til redskap for vestlig maktutfoldelse. I sine historiske arbeider, ikke minst

i den boka som omtales her, har han et skarpt blikk for prisen som er betalt av den ikke-europeiske verden for den vestlige økonomiske veksten. Det er på sin plass å nevne noen få av hans publikasjoner. I 1982 kom *Namibia: Kolonialisme, apartheid og frigjøringskamp i det sørlige Afrika*. I 2007 kom *Det første folkemordet i det 20. århundre. Namibia 1903–1908*. I 2009 fikk Eriksen *Historisk tidsskrifts* pris det året for artikkelen «Folkemord i et komparativt koloniperspektiv: et riss av en fagdebatt». I 2010 kom det store verket *Globalhistorie 1750–1900*, som representerer en oppvurdering av den ikke-vestlige verdens nivå av utvikling før møtet med europeisk intervensjon og er et angrep på våre inngrodde ryggmargsreflekser når det gjelder oppfatningen av Vestens overlegenhet i utvikling. Frigjøringskampen i Sør-Afrika er også beskrevet i to biografier om Nelson Mandela, publisert i 2002 og 2013.

Selv om begrepet apartheid er omdreiningspunktet, er framstillingen en bredt anlagt studie om hvert tema som bidrar til å forklare bakgrunnen for den politikken som ble statlig legalisert fra 1948, og utviklingen av motstanden, som hadde røtter tilbake til 1800-tallet. Midlene de av europeisk herkomst var villig til å bruke for å bevare sitt overherredømme behandles, og likeså forklaringene på apartheidsfall og tilblivelsen av en av de mest demokratiske grunnlover i verden fra 1996, med like politiske rettigheter for alle etniske grupper. Boka tar også fatt i hvordan frigjøringen

har blitt forvaltet av de demokratiske valgte styringsorganene utgått fra den afrikanske flertallsbefolkningen.

Befolkningens sammensetning og utvikling er det nødvendige fundamentet for at apartheid kunne oppstå. Boka gir en bred oversikt over de ulike afrikanske folkeslagene som bodde i området som i dag utgjør Sør-Afrika før den spede bosettingen av europeere tok til fra året 1652. At europeerne kom først, har vært del av den forfalskningen av historien som hvite har forfektet i sin legitimering av retten til territorium.¹ Det var de hvite som først praktiserte fast bosetting, jordbruk og jernproduksjon til et nærmest folketomt område. Den forskningen som her blir presentert, viser at fram til for 2000–2500 år siden hadde Sør-Afrika ingen andre innbyggere enn spredt bosetting av et ukjent antall jegere og sankere, khoe- og san-folk. De har etterlatt seg den eldste kunsten kartlagt noe sted i verden i form av hulemalerier og helleristninger. De eldste funnene er nærmere 30 000 år gamle. Dette folket ble desimert i møtet med nye sykdommer, og foraktet og fordrevet mot mer karrige strøk både av afrikanske innvandrere fra nord og europeere. Boka viser til forskning om systematiske massedrap av denne befolkningen ut over 1700-tallet. Men tidene forandrer seg – i dag er khoe og san gitt status som urfolk,

1. Dette er et viktig punkt i den franske historikeren Marianne Cornevin's bok *Apartheid – power and historical falsification*, en Unesco-publikasjon fra 1980, som ikke er med på Eriksens litteraturliste.

og deres kunst er integrert i motivet til det nye riksvåpenet til Sør-Afrika som ble lansert i 2000.

Ett av de store spørsmålene i afrikansk historieforskning har vært tidfestingen av spredningen av bantufolk sørover på kontinentet. Språkforskningen har pekt på at likheten mellom de afrikanske bantuspråkene er så stor at spredningen må ha vært rask. Nyere genforskning viser det sterke genetiske fellesskapet mellom de fleste afrikanere i det sørlige Afrika. Fra rundt 200 etter vår tidsregnings begynnelse var spredningen av bantutalende folk i gang over grensene til i Sør-Afrika. I nord ved Limpopo-elven er det funnet rester av tidlig by- og statsdannelse fra omkring 1000-tallet. Ulike økologiske soner gir forskjellige betingelser for bosetting. Klanbasert identitet i hundrer av år var det vanlige før større grupperinger med ulike, men nær beslektede språk omkring år 1800 manifesterte etnisk tilhørighet, og i tilfellet zuluene, en sterk ekspanderende statlig organisasjon. Zulu-statens legendariske kong Shakas betydning, så framtreddende i afrikansk og ikke minst afroamerikansk identitetsforvaltning, blir sterkt nedtonet i denne framstillingen, men det nye er å vise at zuluenes organisasjon, om enn den betydeligste, bare var én av mange folkegruppers politiske og militære organisering som førte til en destruktiv kamp om territorier og store folkeforflyttinger nordover under «den store urotiden». Forklaringene på denne mye omtalte

«mfecane» blir her knyttet til kamp om ressurser under klimatisk sett skiftende og vanskelige forhold.

Befolkningen fikk tilskudd utenfra, ikke bare fra europeisk innvandring. Kategorien «farget» har spilt en rolle i klassifisering av folk i Sør-Afrika, og slik har den oppstått: De hvite trengte arbeidskraft til de utstrakte jordeiendommene de tildelte seg selv som skulle produsere kjøtt, korn og grønnsaker til forsyningene og handelen med de hundrer av skip som brukte mange måneder på ferden fra Europa til Øst-Asia og som bunkret i det som ble Cape Town i Kappkolonien. Det ble innført afrikanske slaver fra atlantehavskysten av Afrika og fra Madagaskar og Mosambik. Det ble også importert slaver, tatt til fange i Malaysia, Indonesia og India, til sammen rundt 60 000 slaver til Kappkolonien mellom 1652 og 1800, en tredjedel kvinner. Omkring 1800 var det rundt 30 000 slaver og 22 000 europeere i kolonien. Det var et stort underskudd av europeiske kvinner, og befolkningsutviklingen bar preg av at slaver ble brukt og misbrukt seksuelt både av den stedlige europeiske befolkningen og av gjennomreisende sjøfolk. Det er interessant å få påpekt at vi ikke finner slavehold knyttet til monokulturer og plantasjer, som i Amerika, men at det her er snakk om at hver europeisk-ættet bonde hadde noen slaver på sin gård. Slavehold var slik infiltrert i det hvite samfunnet. Boka rokker ved boernes historiske selvpresentasjon som puritanske,

selvforsynte og uavhengige bønder, der slaver og afrikanske urfolks tvangsarbeid er usynlig. Snarere var det slik at slavesystemet var en bærende institusjon i samfunnet, hevder Eriksen. Relasjonen herre/slave har naturligvis stor betydning for de holdningene boerbefolkningen fikk til den ikke-hvite befolkningen, men også blant innvandrede briter var slavehold en realitet før avskaffelsen i 1834.

Denne store sammenblendingen av folk med ulik herkomst fikk betydning for utviklingen av det som ble etablert som boernes nasjonalspråk, nemlig «afrikaans». Det var et slags kreolspråk der nederlandsk har integrert ord fra portugisisk, engelsk og afrikanske og asiatiske språk. I 1920 erstattet afrikaans nederlandsk som offisielt språk ved siden av engelsk.

Det nederlandske østindiske handelskompaniet, på midten av 1600-tallet det største enkeltkompaniet i verden, brakte settlere og nye vekster til Kappområdet, der den stadige utvidelsen av de utstrakte «trekboernes» gårder kom i konflikt med afrikanernes kvegdrift. Ekspansjonen østover møtte væpnet motstand fra afrikanske folkegrupper, og en rekke «kafferkriger» fulgte fra 1780-tallet. På 1800-tallet innvandret briter på ulike tidspunkt, og Kappkolonien og Natal i øst ble underlagt Storbritannia etter deling av krigsbyttet etter Napoleonskrigene. Flere kriger fulgte før Sør-Afrika var erobret. En lang rekke ledere fra afrikanske folkegrupper, navngitt i boka, havnet i fangenskap

på Robben Island. Nelson Mandela og mange fra ANC fulgte i fotsporene til de mange som tidligere hadde ofret seg for kamp mot hvite inntrengere. Området kom altså under den mektigste kolonimakten i Europa, med det dette betydde for tilgang til våpen, kapital, teknologi og markeder. Den britiske tekstilindustrien trengte ull og beitemarker i Sør-Afrika, for merinosauer ble det viktigste eksportproduktet til revolusjonen kom innenfor diamant- og gullgruvedrift på 1860-tallet. Befolkningshistorien i Sør-Afrika er karakterisert av store motsetninger mellom grupperingen av europeisk avstamning, boere og briter, men også av rivalisering og krigføring mellom afrikanske folkegrupper som kunne utnyttes til europeisk okkupasjon.

Den store fortellingen i boernes selvpresentasjon er det dramatiske trekket noen av dem foretok bort fra britisk overherredømme og dannelsen av boerrepublikkene Transvaal og Oranjerestaten, før disse også ble kjempet inn i det britiske imperiet etter funnene av mineraler. I historieskrivningen har boernes kamp for tilværelsen i karrige områder, bort fra det urbane Cape Town, blitt tillagt vekt som årsaksforklaring til deres sterke rasistiske undertrykkelse av ikke-hvite. Den hvite rasens overhøyhet er begrunnet i kalvinistisk teologi: de er et utvalgt kristent folk som er gitt landet av Gud. Det legges vekt på at boernes samfunn i Sør-Afrika ikke har vært igjennom den europeiske

opplysningstiden. Eriksen viser til disse forklaringene, men hevder og viser at britisk maktutfoldelse i erobringen og i praktisering av et segregert arbeidsmarked vel så mye peker fram mot apartheid, før boernes nasjonalistparti vant regjeringmakten og legaliserte det som i stor grad hadde vært praksis.

Imidlertid, britisk tilstedeværelse hadde også et annet hensikt, som bidro til å skape den afrikanske evnen og viljen til protest. London Missionary Society gikk tidlig på 1800-tallet kraftig ut mot måten afrikanerne ble behandlet på, og mot at britene gikk i boernes fotspor. Lederen, John Philip, publiserte flere bind med forskning som fikk innflytelse for gjennomslag for enkeltreformer. LMS arbeidet for å forbedre det afrikanske jordbruket, men aller viktigst ble misjonen i vid forstand fordi den gav undervisning og bidro slik til å skape en «europesert utdanningselite». Eriksen bruker begrepet «evangelisk humanisme» om misjonens rolle, og han har også en fyldig beskrivelse av den norske misjonen i Zululand på 1800-tallet. Kristendommens frammarsj med sitt budskap om likeverd ble imidlertid først og fremst drevet av afrikanske evangelister. John Philip går igjen i mange historiske omtaler av Sør-Afrika. Jeg savner en omtale av Natal-biskopen John William Colenso og hans døtres utrettelige publiseringer og petisjoner for zulufolkets oppreisning etter de tragiske krigene mot britiske tropper i Natal omkring 1880 i deres erobring av Zululand, der zuluhæren

i første omgang vant over inntrengerne. Colenso hevder at Storbritannia har en siviliserende misjon bare ved å praktisere rettferdighet og gjenopprette all urett som er begått mot afrikanerne. Koloniadministrasjonens framstillinger blir karakterisert som historieforfalskning og dehumanisering av de beseirede zuluene.

Philip og Colenso er representanter for tidens tenkning om evolusjonisme, men de oppfatter avstanden mellom de «laverestående» og europeerne som langt mindre enn det som var vanlig i tidens rasetenkning. Colenso arbeidet med oversettelse av Bibelen til zulu i samarbeid med zulutalende afrikanere. Han kom til å oppvurdere afrikansk kultur på en måte som provoserte voldsomt blant europeere. Han hevdet at møtet med zuluenes spørsmål i forbindelse med bibeloversettelsen bidro til hans bibelkritiske verker, noe som førte til at han fikk forræderstemplet både i Natal og Storbritannia. De representantene for kristen misjonering, for herrefolket, som viste interesse og respekt for afrikanernes kultur, må vi tro har betydd adskillig på veien mot afrikansk bevisstgjøring,² selv om studenten Steve Bikos kamp for «black consciousness» på 1970-tallet viser hvor lang veien til selvhøvdelse var.

Tore Linné Eriksen er tilbakeholden når det gjelder å framheve

2. Jeff Guy, *The Heretic. A Study of the Life of John William Colenso 1814-1883*, Natal 1983.

enkeltmenneskers betydning for historisk utvikling. Det var kraften fra alle typer organisering blant afrikanerne selv som til syvende og sist førte til apartheids fall. Men han unnlater ikke dermed å presentere afrikanske ledere for protestbevegelsene.

Afrikansk motstand begynte for alvor med organiseringen av ANC, African National Congress, rundt 1913. Århundreskiftet hadde vært preget av den enorme krigen mellom boere og briter der afrikanere i tusentall ble dratt med, særlig på britisk side, hvor propagandaen framstilte krigen som en frigjøringskamp mot boeres brutalitet mot afrikanere. Den fem ganger så store britiske hæren kjempet for imperiets overherredømme i hele landet, for gruveindustrien og mot boernes forindustrielle mentalitet. Norsk opinion var på de tapende boernes side. Sør-Afrika ble i 1910 selvstendig innenfor det britiske samveldet, og afrikanernes organisering kom som en protest mot lovgivning som formaliserte et strengere skille mellom hvite og andre befolkningsgrupper og *The Native Land Act*, som forbød salg av jord til afrikanere utenfor avgrensede reservater som til sammen utgjorde 7,4 prosent av arealet i landet, senere utvidet til 13 prosent. Dette representerte selve grunnmuren i samfunnsmodellen i Sør-Afrika, der livsvilkår og tilhørighet for den ikke-hvite befolkningen ble bestemt ut fra deres betydning som billig arbeidskraft og ut fra deres utelukkelse fra byene og de hvite områdene. Bantustan- eller

hjemlandspolitikken der reservatene ble tildelt etniske grupper, betydde at afrikanerne var utlendinger i sitt eget land.

Protestdemonstrasjonene mot passlovene i Sharpeville 1960 ble møtt med politiets geværer som drepte 69 afrikanere. Året 1960 ble et gjennombruddsår for både den innenlandske og internasjonale kampen mot apartheid. En gruveulykke der 450 arbeidere ble drept, rettet søkelyset mot det store antall mennesker som døde på grunn av storselskapenes nedprioritering av sikkerheten for arbeiderne. Den internasjonale boikotten av Sør-Afrika, et resultat av en voksende protestopinion, tillegges betydelig vekt i forklaringene på apartheids fall. Jeg savner en henvisning til den anglikanske biskopen Trevor Huddlestons bok *Naught for your comfort* (1956). Den beskriver virkningene av politikken i form av nærbilder av utslettingen av den svarte bydelen Sophiatown i Johannesburg og tvangsflyttingen av dens innbyggere. Boka ble raskt oversatt til norsk med tittelen *Han er din neste*, og representerte for meg en rystende øyeåpner og en uutslettelig leseropplevelse. Den var viktig i utviklingen av internasjonal solidaritet. Mange afrikanske ledere, blant dem Nelson Mandela og Desmond Tutu, har pekt på Huddlestons bidrag. ANC tildelte ham sin ærespris i 1955.³

3. South African History Online. Archives: Father Trevor Huddleston. Konsultert 9. september 2016.

1970-tallet, med store streiker i arbeidslivet, blir vurdert som begynnelsen til slutten på apartheid. Avviklingen av de portugisiske koloniene Angola og Mosambik viste at hvit makt ikke var uovervinnelig, og landene tillot ANC å ha militære treningsleire på deres territorier. Svarte studenter dannet sin egen studentorganisasjon med 6000 medlemmer. Den rettet sin kritikk ikke bare mot det hvite regimet, men også mot de afrikanske lederne av de forskjellige bantustans som ble uthengt som forrædere og regimets håndlangere. Størst betydning fikk demonstrasjonen i 1976 i bydelen Soweto utenfor Johannesburg da 15–20 000 skoleelever protesterte mot innføringen av språket afrikaans i undervisningen og ble møtt med skuddsalver. Bilder av døde barn som bæres bort av medelever gikk verden rundt. Året etter døde Steve Biko, lederen for studentbevegelsen, mens han var i politiets varetekt – også en hendelse som nådde verden utenfor, ikke minst fordi studentbevegelsenes kamp for rettferdighet nå var blitt framtrepende i mange land over hele verden.

Eriksen peker på at Nasjonalistpartiets regjeringsmakt falt sammen med den kalde krigens vekst og fall og at det kanskje ikke bare var tilfeldig. Fiendebildet av kommunismen, så viktig for vestlig militær mobilisering, førte til at regimet i Sør-Afrika lyktes i å framstille seg selv som et vestlig-kristent land med en avgjørende viktig militærstrategisk beliggenhet og mineralrikdom. Hårdnakkede rykter og en

rekke studier påviste at Sør-Afrika produserte kjernefysisk kapasitet og atomvåpen. I 1991 bekreftet president de Klerk at så var tilfellet. Hemmelige dokumenter som viste tette forbindelser mellom Israel og Sør-Afrika om utviklingen av kjernefysisk kapasitet, ble i 2010 framlagt av en amerikansk forsker. I 1980 utgjorde hvite rundt 15 prosent av en befolkning på 29 millioner. I så stor grad hadde altså det hvite mindretallet ført en så fiendeskapende politikk at de mente de trengte en krigsmaskin som inneholdt atomstridshoder.

Boka er spennende lesning relatert til hendelsene og forklaringene på president de Klerks beslutning om nødvendigheten av å forhandle med den fengslede Nelson Mandela. Vi beveger oss imidlertid over til vurderingene av hva partiet ANC har oppnådd etter mer enn 20 år i førersetet i Sør-Afrika. Det siste kapittelet er skrevet i samarbeid med Marianne Millstein, tidligere leder av Sør-Afrika-programmet ved Nordiska Afrikainstitutet. Landet fikk en demokratisk grunnlov med 11 offisielle språk inkludert engelsk og afrikaans. Rettsvesenet, friheten for sivile organisasjoner og valgsystemene har fungert godt. Med opprettelsen av sannhets- og forsoningskommisjonen, støttet av et berømt moralsk ikon som Mandela, har ANC-regimet vist verden en ny måte å nærme seg konfliktløsning på som har representert en inspirasjon i mange land. Boka gir interessante beskrivelser av dens problematiske sider.

Omtalen av et ANC som i liten grad har innfridd sine løfter, har vært gjengs i verdenspressen. Eriksen er ikke helt enig i det bildet og løfter fram at sosialdemokratiske velferdsgoder som pensjon og barne-trygd har hjulpet de økonomisk svakeste. Mye er også gjort for å gi bedre undervisning og helsetjenester, bygge flere boliger, kjempe for billige hiv/aids-medisiner, skaffe flere husstander rent vann og elektrisitet. Selv om noen få svarte er kommet seg opp blant de nyrike som kan bo elegant og frekventere elitens restauranter i storbyene, vises det til omfattende statistisk materiale som forteller at kampen mot nedverdiggende fattigdom og underernæring har vært altfor utilstrekkelig. Sør-Afrika er et ekstremt forgjeldet og voldelig samfunn med store forskjeller mellom fattig og rik, ja, landet topper verdensstatistikken i forskjeller og arbeidsledighet.

Hvorfor er ikke mer oppnådd, ikke flere av løftene til ANC innfridd? Eriksens vurdering er ikke ulik fagbevegelsens og opposisjonspartiens analyse. ANC, presset av krav fra de internasjonale finansinstitusjonene og frykt for at investorer ville utebli, fulgte en økonomisk politikk med en nyliberalistisk oppskrift som innebar stor grad av privatisering av sosiale tjenester. Opposisjonens angrep på de lokale forholdene ligger nær opp til den økende globaliseringsmotstanden i resten av verden. Eriksen ser at de rammevilkårene den globale kapitalismen setter, har ført til at arbeidsplasser i gruve-, bil- og tekstil-

dustri har forsvunnet i raskt tempo på grunn av konkurransen fra asiatiske lavkostland, og at det har blitt lettere for de internasjonale selskapene å flytte store verdier bort fra landet.

Det er imidlertid stor enighet om at den viktigste årsaken til de dramatiske forskjellene i Sør-Afrika er at ulikhetene i fordeling av jord ikke er blitt rokket ved. Dette er også bokas budskap. En tredjedel av befolkningen er fremdeles bosatt i de gamle reservatene der presset på ressursene har utarmet jordsmonnet og hindret tilstrekkelig matproduksjon. Ved valget i 1994 lovet ANC at 30 prosent av de hvites jord skulle skifte eiere. Metoden som ble valgt var frivillighet når det gjaldt salg og kjøp av jord. Privat eiendomsrett og tilbakeholdenhet når det gjelder ekspropriasjon er blant de mange hindre som har gjort at dyptgripende reformer har uteblitt.

Få områder i Afrika har en så rik og mangefasettert historisk litteratur som Sør-Afrika. Det er et kjennetegn ved Tore Linné Eriksens forfatterskap at han evner å integrere enorme mengder med litteratur, så også her. Slik er bokas argumentasjon spekket med detaljrikdom og ulike innfallsvinkler og perspektiver. Det kan forundre i hvor stor grad det er den aller seneste litteraturen som står oppført i den fem sider lange listen over utvalgt litteratur. Leseren kan være trygg på å befinne seg i forskningsfronten. Eriksen skriver godt og poengtert, og forlaget Portal i Kristiansand har gitt ut en usedvanlig flott presentasjon av hans

tekst med bruk av mange farger i over- og underskrifter, kart og et rikt billedmateriale. De mange fylldige innrammede gule tekstene er ofte

særlig interessante. Det er sjelden studenter og den interesserte leser får en så appetittvekkende fagbok i hendene.